

ДОСЛІДЖЕННЯ ОБРАЗУ Я УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТІВ

Проблема людського Я є одним з найбільших складних і суперечних питань сучасної психології. Як зауважують автори психологічної енциклопедії "Особистість" Р.Фрейдджер і Дж. Фейдимен, Я – це поняття, що кидає рішучий виклик світу чистої науки, відмовляючись піддаватися об'єктивним оцінкам" [12]. Близькі погляди на проблему Я були висловлені й О.М.Леонтьєвим, котрий писав, що проблема людського Я належить до числа тих, що важко піддається науково-психологічному аналізу [6].

Різні аспекти проблеми образу Я розглядаються в працях багатьох учених. У роботах У.Джемса, Й.С.Кона, Р.Бернса, А.Б.Орлова та інших аналізується структура Я. Відмічається подвійність, структурованість і одночасно цілісність образу Я. Такі автори, як З.Фрейд, К.Т.Юнг, С.А.Рубінштейн, хоча вони знаходяться на різних наукових позиціях, вказують, що Я, будучи продуктом свідомості ("інстанцією свідомості" за З.Фрейдом) і самосвідомості, включає в себе і несвідоме. Саме гармонійне поєднання свідомого і несвідомого створює суб'єктивне відчуття тотожності і цілісності, тобто, особистісну ідентичність.

Багатьма дослідниками (С.Л.Рубінштейн, К.Роджерс, Дж.Мід, А.Н.Леонтьєв) відзначається, що Я формується в людини завдяки її практичній діяльності у процесі взаємодії з іншими людьми, тобто – це соціальний процес, що відбувається всередині індивіда.

Крім того, слід відмітити, що образ Я тісно пов'язаний з концепцією образу світу, висунутою О.М.Леонтьєвим. Він розглядав образ світу, як відбиття у свідомості людини об'єктивної реальності через взаємодію людини і світу. Образ світу, на його думку, амодальний, тому що він містить у собі не тільки ті властивості предметів, що пізнаються за допомогою відчуттів, а і ті, які представлені у значеннях, особистісних смислах [6]. Аналізуючи структуру образу світу, А.В.Наришкін стверджує, що вона складається з кількох амодальних блоків, одним із яких є амодальний образ Я [9]. Крім того, вказується, що формування образу світу, отже, і образу Я відбувається під впливом культури [7].

В останні роки зростає інтерес до дослідження Я в контексті культури. Представники психологічної антропології та крос-культурної психології стверджують, що Я має зміст усередині певної культурної сфери, воно в деякому змісті виступає провідником впливу культури, а культура, у свою чергу, виявляється одним з значущих факторів формування Я [5; 7; 8; 11; 10; 15; 16].

Це стосується багатьох аспектів ментальності українців, зокрема, такого універсального конструкта, як індивідуалістична чи колективістична (І/К) орієнтація культури, що "має багато істотних імплікацій в організації соціального життя, політиці і навіть економіці" [10].

Ще в етнографічних дослідженнях кінця ХІХ – початку ХХ візналися такі властиві українцям характеристики, як сильне почуття індивідуальної свободи і толерантності, щирість, прагнення до теплих відносин у невеликих групах, індивідуалізм. Однак об'єктивних даних стосовно соціопсихологічних властивостей українців немає. Окремі дослідження, які проводились в останні часи, суперечні та виявляють специфічність І/К в Україні.

Багато дослідників підкреслюють високу духовність українського народу. Б.С.Братусь, розробляючи типологію характеру, виділяє кілька рівнів у структурі особистості, одним із яких є есхатологічний, тобто духовний рівень [2]. Аналізуючи особливості харак-

теру різних народів, він доходить висновку, що даний рівень найвищою мірою притаманний російському народу. На наш погляд, такий рівень самосвідомості не меншою мірою властивий і українцям. Слід відмітити, що унікальність історії України сприяла виникненню особливого культурно-історичного контексту, який обумовив унікальність українського менталітету і формуванню високої духовності народу.

Українська культура та специфічні особливості менталітету українського народу привертають пильну увагу як вітчизняних, так і закордонних дослідників. Однак більшість робіт, написаних у цьому напрямі носить скоріше феноменологічний, описовий характер. Емпіричне вивчення самосвідомості українців представлено одиничними дослідженнями, які лише окреслюють коло проблем, що вимагають свого уточнення і подальшого розгляду. Глибке і всебічне дослідження "образу Я" як елементу образу світу є досить актуальним і може мати не тільки теоретичний, але і практичний інтерес. Тому метою нашого дослідження ми обрали вивчення особливостей "образу Я" українських студентів, зумовлених особливостями української культури.

До задач дослідження входило виявити зумовлені унікальністю української культури особливості образу Я українських студентів.

Було висунуто такі гіпотези:

1. Серед самоописів українських студентів будуть зустрічатися висловлювання, що дозволять виділити унікальні для нашої культури категорії. Так, будуть присутні самоописи, що відбивають духовний, есхатологічний рівень самосвідомості.

2. Виходячи з наявних літературних даних про особливості культур колективістської-індивідуалістської орієнтації, ми припустили, що українських респондентів будуть відрізняти самоописи, властиві колективістській культурі.

Для проведення дослідження ми обрали методику М.Куна і Т.Мак-Партланда "Тест двадцяти стверджень" (ТДС), який у теперішній час широко використовується як закордонними, так і російськими вченими і, як відмічається рядом дослідників, є культурно обґрунтованим засобом оцінювання образу Я [4; 15].

У дослідженні брали участь студенти вузів міста Одеси в кількості 247 чоловік (148 – жінки, 99 – чоловіки). Середній вік досліджуваних – 18,3 років.

Дослідження проводилось у ситуації групи в кількості 25-40 чоловік.

Обробка самоописів випробуваних здійснювалась методом контент-аналізу, який передбачає виділення системи опорних понять (категорій аналізу), пошук їх індикаторів – слів, словосполучень, суджень тощо – (одиниць аналізу) та статистичну обробку даних.

Для аналізу відповідей за ТДС ми запозичили систему категорій і їхнє кодування, запропоновану Сп. Kanagawa, S.E. Cross, H.K. Markus [15], внісши до неї деякі зміни відповідно до нашої гіпотези про передбачувані особливості українців.

Вказані автори виділили вісім основних категорій і вісім підкатегорій з метою досягнення повноти аналізу. До основних категорій вони віднесли такі: (А) «фізичний вигляд», (В) «соціальні самоописи», (С) «психологічні атрибути», (Д) «індивідуальне самоуявлення», (І) «поточна ситуація», (Ж) «судження інших», (О) «власність» і (М) «мішана». У свою чергу соціальні самоописи (В) були категоризовані ними як (В1) «відносини», пов'язані з родиною, друзями, і як (В2) «соціальні ролі,

членство». Психологічні атрибути (С) розглядалися за підкатегоріями: (С1) «переваги, інтереси»; (С2) «цілі, прагнення»; (С3) «діяльність»; (С3) «тимчасова діяльність»; (С4) «специфічні особливості»; (С5) «чисто психологічні характеристики»; (С6) «установки»; (С7) «здібності». Ми зберегли велику частину описаного переліку категорій та їх кодування, але дещо розширили його відповідно до нашої гіпотези: оскільки ми припустили, що в самописах українських випробуваних можуть зустрітися індикатори, які вказують на наявність «есхатологічного рівня» (за Б.С. Братусем) у структурі Я-образу, то нами була додана категорія, що одержала умовну назву «філософсько-трансцендентна» (L).

Щоби перевірити культурні розходження у валентності образу Я Сп. Kanagawa, S.E. Cross, H.K. Markus відповіді за категоріями «фізичної» (A), «кваліфікаційні особливості» (С4), «чисто психологічні якості» (С5) і «здібності» (С7) закодували як позитивні, негативні і нейтральні. Ми зберегли цей розподіл і вважали можливим для більш повної картини за цим питанням у вибірці додати категорію «ставлення до інших» (N).

Значну складність у розподілі індикаторів за категоріями викликала неоднозначність окремих тверджень випробуваних, пов'язана з особливостями семантики мови, а також тим змістом, що його випробувані вкладали у свої твердження. У подібних випадках ми зверталися до загального контексту самописів, що дозволяв ідентифікувати значення значенням. У результаті аналізу такі твердження, як «я художни-

ця», «я танцюристка» тощо були віднесені нами до категорії «заняття» (С3), тому що вони покривали значення «я займаюся танцями», «я малюю» тощо.

Категорії, що кодуються, та співвідношення тверджень за кожною з них представлені в таблиці 1.

Як ми і припустили, достатньо значна кількість учасників дослідження (31,1%) у самописах використовувала твердження, що співвідносяться з виділеною нами філософсько-трансцендентною категорією (L). Всього за даною категорією було дано 239 відповідей.

У виборі індикаторів до цієї категорії ми спиралися на теоретичні положення, які були висунуті в роботах К.Т.Юнга, О.М.Леонтьєва, Б.С.Братуся та інших. Так, думка про те, що «самовизначаючи» себе через певний образ, символ, людина набуває нового особистісного досвіду, який є умовою можливості здійснити себе, тобто умовою духовного розвитку, є основною для таких мислителів, як К.Т.Юнг, О.М.Леонтьєва [2; 6; 13]. Б.С.Братусь, який висунув ідею про існування есхатологічного рівня самосвідомості, підтвердження цієї гіпотези бачить в особливостях побудови мовних конструкцій, зокрема в активному використанні складних речень. Тому до філософсько-тансцендентної категорії ми відносили символічні самописи (наприклад «маленька частка кругообігу природи», «переносник і хранитель інформації» тощо), а також деякі складні речення – роздуми (наприклад: «я людина, яка вірить у краще, але іноді події розвиваються так, що віра в те, що щось зміниться на краще, вмирає» тощо).

Таблиця 1.

Категорії та співвідношення тверджень за кожною з них

Категорії	Приклади	Загальні данні		
		Кількість відп.	Кількість чол.	% співвід
A Фізичний вигляд	Я красуня. Я блондинка	110	86	34,8
B1 Відношення (до сім'ї)	Більш за все на світі люблю свою сім'ю. Люблюча донька.	234	128	51,8
B2 Соц. Ролі, членство	Я студентка. Я староста.	521	161	65,1
C1 Перевага, інтереси	Люблю природу. Не люблю грязь у квартирі.	384	131	53
C2 Цілі, прагнення	Я досягну становища в суспільстві. Буду матір'ю.	137	74	29,9
C3 Заняття	Я учусь на першому курсі. Художниця.	30	23	9,3
C3S Тимчасова діяльн.		0	0	0
C4 Прояв спец. особливостей поведінки	Я майже впевнена у собі. Іноді сумний та жорсткий (зважаючи на обставини).	687	194	78,5
C5 Чисто психол. атрибути	Я весела. Я добрий.	1558	233	94,3
C6 Установки	Я патріот. Я націоналістка, себто поважаю свою батьківщину, свою культуру.	40	30	12,1
C7 Здібності	Я талановитий.. Я музикальна.	93	71	28,7
D Індивідуалізоване самоуявлення	Я Діва. Я пацан.	322	223	90,2
I Ситуація цієї ж хвилини	Зараз знаходжусь у поганому настрої з-поза людини, яка не зрозуміла мене. Хочу додому.	5	5	2
J Судження інших про мене	Самостійна людина, за що мене поважають. Мама називає мене завжди ображеною.	25	19	7,6
O Власність	Я багатий. Я володію комп'ютером.	11	9	3,6
M Мішана	-	0	0	0
N Ставлення до інших, якщо не B1, C1, C4, C5	Я люблю всіх, але в різному мірою.	64	39	13,1
L Філософсько-трансцендентна	Людина, що зберігає генетичну інформацію своїх пращурів. Цілий образ, створений природою.	239	77	31,1

Ще одним аспектом нашого дослідження образу Я було виявлення тих показників, які дозволяють віднести носія Я до тієї чи іншої культури за шкалою індивідуалізм-колективізм.

Параметр індивідуалізм-колективізм, запропонований М.Триандисом, є одним з найбільш популярних вимірів розходжень у соціальній поведінці, прийнятій в різних культурах. Цей показник також формує деякі

базові культурні розходження в уявленнях про Я у культурах індивідуалістичних (американської, західноєвропейської) і колективістичних (японської, китайської). Відзначається, що образ Я, який формується всередині індивідуалістичної культури, мало залежить від оцінки довколишніх. Такий образ Я Т.М.Singelis визначив як незалежний Я-конструкт. Навпаки, в колективістичних культурах Я орієнтоване на довколи-

шніх, залежить від них і отримало, за Т.М. Singelis, назву взаємозалежний Я- конструкт [14].

Багатьма закордонними авторами (Markus, Kitayama, Singelis та ін.) відзначається, що представники індивідуалістичної культури, які мають незалежний Я-конструкт, у своїх самоописах продукують значно більше абстрактних описів з опорою на особистісні риси ("я товариський", "я смілива" тощо), а представники колективістської культури частіше описують себе у зв'язку з деякою ситуацією ("я товариський з близькими людьми", "іноді я проявлюю риси холерика" тощо). Крім того, останні схильні описувати себе в термінах фізичних характеристик, діяльності, власності, соціальних ролей, тоді, як індивідуалістичної – у термінах досягнень, установок, сімейних відносин тощо. Вказується, що представники колективістських культур частіше дають занижену оцінку своїх особистісних якостей, а індивідуалістських – завищену [5; 8; 14; 15].

Проводячи своє дослідження, ми очікували, що українські студенти будуть продукувати у своїх самоописах твердження, які дозволять віднести українську культуру до колективістської. Однак статистичний аналіз виявив, що українські студенти найчастіше описують себе за допомогою таких тверджень, як чисто психологічні атрибути (94,3%), індивідуалізоване самоуявлення (90,2%). Крім того, цей аналіз показав, що кількість позитивних самоописів українських респондентів значно вища, ніж негативних і нейтральних в усіх категоріях. Названі показники, як уже вказувалось, співвідносяться з індивідуалізмом, що дає підставу говорити про те, що образу Я українців притаманний незалежний Я-конструкт. Але інші показники суперечать цьому висновку. Так, кількісні показники в категоріях "установки", "цілі, прагнення," які також вказують на належність до індивідуалістичної культури значно нижчі: самоописів за категорією "установки" – 12.1%, а за категорією "цілі, прагнення" – 29.9, що не є характерним для індивідуалістичної культури. Н.К. Markus, С. Kanagava наводять дані, які вони отримали, досліджуючи американських студентів. Кількісні показники американців у категоріях, що описуються, значно вищі, аніж в українців: за категорією "установки" – 80.5%, а за категорією "цілі, прагнення" – 86.5%. З другого боку, українські респонденти продукують значну кількість самоописів за такими категоріями, як "соціальні ролі, членство" і "прояв специфічних особливос-

тей поведінки", які співвідносяться з колективістською культурою: кількісні показники за першою з них складають 65,1%, а за другою – 78,5%. Отже, питання про те, який Я-конструкт – незалежний чи взаємозалежний – є характерним для образу Я українців, залишається відкритим.

У самоописах українських студентів виявилось кілька значущих, на наш погляд, фактів, зумовлених особливостями української культури і тим становищем, в якому вона знаходиться в теперішньому часі. Одним з таких фактів є те, що майже всі наші респонденти описують себе за допомогою тверджень, що співвідносяться з категорією "чисто психологічні атрибути. Ми припускаємо, що така перевага у виборі самоописів може бути пов'язана з такою характерною для українського народу рисою, як нахил до рефлексії.

Отже, в образі Я людини виявляються, свідомо чи несвідомо, особливості культурного середовища усередині якого формувалось її Я.

Контент-аналіз результатів за ТДС (М. Куна, Т. Мак-Партланда, 1954) подає цінні дані для аналізу особливостей образу Я в крос-культурній перспективі, дозволяє виявити обумовлені культурою особливості Я образу.

Наше дослідження виявило серед самоописів такі, що свідчать про унікальність української культури, а саме, наявність у самосвідомості українських респондентів есхатологічного рівня.

Наша гіпотеза про те, що українські респонденти дадуть достатню кількість самоописів, які дозволять віднести українську культуру за універсальним виміром індивідуалізм-колективізм до колективістської, не знайшла підтвердження. Ряд отриманих нами даних дозволяють припустити, що українська культура скоріш належить до індивідуалістських культур, але деякі інші дані суперечать цьому твердженню (див. дані за категоріями А, С7, С4, С5, С2, С6 у Таблиці 1). Тому робити остаточні висновки про те, який полюс універсальної шкали індивідуалізм-колективізм більше виражений в українській культурі, на наш погляд, передчасно. Крім того, в літературних джерелах в останній час з'явилися думки про особливі форми індивідуалізму та колективізму. Можливо, прояв незалежного Я-конструкта в самоописах українських респондентів відноситься до цієї особливої форми індивідуалізму. Подальші дослідження зможуть прояснити це питання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – М.: "Прогресс", 1986.
2. Братусь Б.С. Психологический тип личности в русской и современной культурах. //Райгородский Д.Я. (редактор-составитель). Психология и психоанализ характера. Хрестоматия по психологии и типологии характеров. – Самара: "БАХРАХ-М", 2000. С. 155-164.
3. Джемс У. Личность. //Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара: Изд. Дом "БАХРАХ-М", 2000. С. 7-44.
4. Кун М., Мак-Партленд Т. "Кто Я?" //Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара: Изд. Дом "БАХРАХ-М", 2000. С. 460-468.
5. Лебедева Н.М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию: Учебное пособие. – М.: "Ключ-С", 1999. С. 320.
6. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2-х т. Т. 2 – М.: Педагогика, 1983. С. 320.

7. Лурье С.В. Психологическая антропология: история, современное состояние, перспективы: Учебное пособие для вузов. – М.: Академический проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2003. С. 624.

8. Мацумото Д. Психология и культура. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – (Серия "Психологическая энциклопедия"). С. 416.

9. Нарышкин А.В. Строение образа мира человека и соотношение понятий "знак" – "символ" и "значение" – "смысл". //Вопросы психологии. 2005. № 1. С. 88-99.

10. Пономаренко Л.П. Коллективизм-индивидуализм – разные способы конструирования "Я образа". //Вісник Одеського національного університету. 17. Випуск 3. Психологія 2002. С.66-71.

11. Рубинштейн С.А. Основы общей психологии. – СПб.: Из-во "Питер", 2000. – С. 712. – (Серия "Мастера психологии").

12. Фрейдджер Р., Фейдимер Д. Личность: теории, эксперименты, упражнения. – СПб.: прайм-ЕВРОзнак, 2002. – С.

13. Юнг К.Г. Тэвистокские лекции // Исследование процесса индивидуации. Пер. с англ. – М.: "Рефл-бук", К.: "Вакдлер", 1988. – С. 295

14. Singelis T.M. (1994). The measurement of independent and interdependent self-construals. // Personality and Social Psychology Bulletin, 20, 580-591.

15. Kanagawa C., Cross S.E., Markus H.R. "Who Am I?" The Cultural Psychology of the Conceptual self// Personality and Social Psychology Bulletin, 20, 90-101.

16. Markus H.K., Kitayama Sh. A Collective Fear of the Collective: Implications Theories of Selves. Personality and Social Psychology 20. № 5. October. 1994.

17. Hofstede. G Cultures consequences: International differences in work-related values. Beverly Hills, CA: Sase.

Подано до редакції 19.10.05

РЕЗЮМЕ

Представлены результаты исследования особенностей образа Я украинских студентов по методике М. Куна, Т. Мак-Партланда «Тест двадцати утверждений» (ТДУ); проанализирована частота встречаемости в самоописаниях каждой из 16 категорий, предложенных

Н.К. Markus, С. Kanagawa, Sn. Cross; выделена дополнительная категория: философско-трансцендентная, характерная для украинских респондентов; обсуждаются особенности украинской ментальности, касающиеся универсального измерения индивидуализм-коллективизм.

SUMMARY

The article presents the results of study on peculiarities of Self-image of Ukrainian students according to methods by M. Kun and T. Mc Partland "The test of 20 statements". The author analyses frequency of manifestation of sixteen categories

in self-descriptions. There is an additional category ascertained which is common for the Ukrainians. The author describes some peculiarities of Ukrainian mentality concerning universal measures of individualism – the collectivism.